

طرح، نقش و رنگ رایج‌ترین قالی‌های واگیره‌ای یزد

منیره عطرگیران*
یوسف منصورزاده**

چکیده

پژوهش حاضر در زمینه بررسی و مطالعه متنوع‌ترین طرح قالی‌های واگیره‌ای به جا مانده در یزد به ویژه در مجموعه‌های خصوصی است که از دوران قاجار در این منطقه بافته شده‌اند که با استفاده از روش تحقیق توصیفی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای و با تکیه بر مصاحبه‌های میدانی و مشاهده قالی‌های باقیمانده و تهیه تصویر از آنها، به بررسی و معرفی مهم‌ترین و پررونق‌ترین قالی‌های دارای طرح‌های واگیره‌ای این دوران می‌پردازد.

از دوران قاجار، طرح‌های واگیره‌ای مانند «گل و ماهی (هراتی)»، «سردار جنگی»، «امیر جنگی»، «احمد محمدآبادی»، «تال و خونچه» و بعضاً «شرق لندن» در یزد از رواج و محبوبیت بیشتری در بین بافندگان و خریداران یزدی برخوردار شدند. از آنجا که طرح برخی از این قالی‌ها، مانند سردار جنگی و امیر جنگی همیشه دارای یک طرح، نقش یا رنگ ثابت نبوده‌اند، به همین سبب انواع قالی‌هایی که به این نام‌ها در یزد بافته شده‌اند نیز معرفی می‌شوند.

مقاله حاضر می‌کوشد ضمن شناخت سیر تحول قالیبافی و ساختار فنی بافت آن در استان و بررسی رایج‌ترین قالی‌ها با طرح واگیره‌ای، به تنوعات، ویژگی‌های طرح و رنگ، تفاوت‌ها و نقاط مشترک و تأثیر و تأثر این قالی‌ها از سبک‌های مناطق دیگر بپردازد و سپس ارتباط و دسته‌بندی نقوش و رنگ‌های به کار گرفته شده در قالی‌ها را، تا حد امکان مورد شناسایی قرار دهد.

این بررسی‌ها نشان می‌دهد که ضمن تأیید بومی بودن نام طرح و نوع نقوش و هم‌نشینی آنها در قالی‌ها، هنرمندان یزدی در ارایه طرح، نقش و رنگ قالی‌های دستباف خود، از همه هنرهای سنتی و بومی یزد بهره برده‌اند و به طور کلی ساختار هر کدام از قالی‌ها به گونه‌ای با نمادهای هنری، تاریخی، فرهنگی و اعتقادات مذهبی مردمان این خطه کویری، ارتباط مستقیم دارد.

واژگان کلیدی

قالی دستباف، یزد، طرح، نقش، واگیره.

* کارشناس ارشد پژوهش هنر، حق‌التدریس دانشگاه پیام‌نور استان یزد، نویسنده مسئول ۰۹۱۳۱۵۷۰۲۶۷
m.atrgiran@gmail.com

** دکتری موزه‌شناسی، عضو هیئت علمی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان تهران
mansoorzade@yahoo.com

مقدمه

زندگی مردم یزد، در منابع مکتوب قالی ایران، از سیر تحوّل آن کمتر سخن به میان آمده و به طور کلی پیشینه‌ای بسیار مختصر و بدون بیان ویژگی‌های خاص آن ارائه می‌دهد. «سیسیل ادواردز» در کتاب مشهور خود به نام «قالی ایران» بیان می‌دارد که، قالیبافی در یزد دوره صفوی وجود نداشته و آنچه به نقل از «گوویا» طی بازدیدی که در سال ۱۶۰۳ میلادی از یزد داشته و به حضور قالی بسیار زیبا و گرانبهایی در این دوره اشاره دارد، معتقد است که منظور گوویا از یزد، کرمان بوده است (ادواردز، ۱۳۶۸).

آقای حشمتی رضوی در کتاب خود، یزد را به عنوان یکی از مراکز عمده هنر قالیبافی در دوره افشاریه و زندیه اشاره و معرفی می‌کنند (حشمتی رضوی، ۱۳۸۹). لیکن منبع دیگری، مبنی بر تأیید این فرضیه در دسترس نبود. به همین سبب امیدواریم در پژوهش‌ها و بررسی‌های بعدی قالی دستباف یزد به اطلاعاتی بیشتر در رابطه با سابقه قالیبافی در این دوران دست یابیم.

"در سال ۱۸۰۱ میلادی (اوایل حکومت قاجاریه)، در یک گزارش سری درباره تولیدات، صادرات و واردات ایران که توسط «سرجان ملکم»^۱، به رئیس هیئت مدیره «کمیانی هند شرقی» انجام گرفته، یزد، کاشان و ... به عنوان مراکز بافت قالی ذکر شده‌اند" (همان، ۲۳۴). با استناد به بیشتر منابع، رواج قالیبافی در یزد مقارن با افول نساجی دستی است؛ چنانچه "بازار خوب پارچه‌های پنبه‌ای انگلیسی، موجب شده که صنایع محلی از میان برود ... قزوین، کاشان، یزد، کرمان و حتی شیراز، تمام این شهرها سابقاً به خاطر صنایعشان، تجارتشان و پارچه‌های ابریشمیشان شهرت زیاد داشتند و امروز (ایران در سال ۱۸۳۹-۱۸۴۰ میلادی) دوران زوال کامل را می‌گذرانند. فقر فوق‌العاده کشور و سادگی لباس‌های جدید، موجب شده است که صنایع قدیمی از میان بروند" (قلم‌سیاه، ۱۳۷۵: ۱۱). بر همین اساس "شعربافان یزدی نیز برای گذران زندگی، به قالیبافی روی آوردند و افرادی را از مناطق دیگر مانند کرمان برای آموزش قالیبافی به یزد آوردند" (مصاحبه، دهقان،^۳ ۱۳۹۰). اگرچه قالیبافی در دوره افول نساجی دستی، رونقی خاص پیدا می‌کند، اما این دلیلی بر آغاز قالیبافی در یزد نیست بلکه اوج اعتلا و همه‌گیر شدن آن است و این، آغاز قالیبافی در یزد را پیچیده می‌سازد.

سیسیل ادواردز معتقد است که: "قبل از ورود کرمانی‌ها به یزد و گسترش طرح قالی کرمان در آن، قالیبافی در یزد کم و بیش رواج داشته و اغلب قالی‌هایی که بافته می‌شد، یکی از دو طرح هراتی و سردار جنگی (هر دو واگیرهای بودند) را داشت. بر خلاف قالیبافی کرمان، «جفتی‌بافی»^۴ در یزد، جایی نداشت؛ (که این خود بازگوکننده دانش بافت صحیح قالی در میان یزدی‌هاست). توسعه سریع این صنعت، موجب از بین رفتن ویژگی‌های مشخص قالی یزد شد. قالی یزد، نوع جالب توجهی را تشکیل می‌داد و ارزش نگهداری داشت. ولی میزان تقاضا از تهران برای قالیبافی کرمان

جایگزینی ماشین‌آلات نساجی به جای دستگاه‌های دستی در دوره قاجار و افول نساجی دستی، هنرمندان شعرباف را وادار ساخت که برای امرار معاش و گذران امور زندگی خود به قالیبافی روی آورند. نظرها و عقاید گوناگونی راجع به شروع قالیبافی در استان وجود دارد اما بدیهی است که رواج و همه‌گیر شدن بافت قالی در این استان مقارن با زوال نساجی دستی بوده است. در قالی‌های لچک ترنج، درختی، تصویری، جانوری و واگیرهای از اعم طرح قالی‌هایی بود که در این دوران و پس از آن در یزد بافته شد. ولی قالی‌های با طرح واگیرهای مانند «گل و ماهی یا هراتی»، «سردار جنگی»، «امیر جنگی»، «احمد محمدآبادی»، «تال و خونچه» و بعضاً «شرق لندن»، از محبوبیت و رواج بیشتری برخوردار شدند. در این میان برخی از قالی‌ها مانند سردار جنگی و امیر جنگی بر خلاف بقیه، در گذشت زمان، دارای طرح، نقش و رنگ ثابتی نبودند و دچار تحولاتی شدند.

این مقاله به بررسی اسامی طرح قالی‌ها و سیر تحوّل که هر طرح داشته و سپس ارتباط آن با نقوش و رنگ‌های به کار رفته می‌پردازد. لذا با توجه به موارد فوق اهداف این پژوهش عبارتند از: - معرفی مختصری از سیر تحوّل قالیبافی و ساختار فنی بافت قالی در استان یزد

- بررسی سیر تحوّل طرح، نقش و رنگ در رایج‌ترین قالی‌ها با طرح واگیرهای

- شناسایی موضوع و نامی که برای طرح، نقش و رنگ قالی‌ها در نظر گرفته شده و ارتباط آن با نمادهای مذهب، تاریخ، فرهنگ، اعتقادات و هنر مردمان یزد (تا حد امکان)

این پژوهش از نوع توصیفی بوده و جمع‌آوری مطالب و تصاویر از طریق منابع کتابخانه‌ای و با تکیه بر مصاحبه و مشاهده میدانی انجام پذیرفته است. از آنجا که پژوهشی کامل و صحیح در رابطه با شناخت رایج‌ترین قالی‌های واگیرهای یزد انجام نگرفته و منابع کتابخانه‌ای هم بسیار اندک است، بخش عمده این پژوهش به مطالعه میدانی اختصاص داده شده که علی‌رغم اطلاعات سلیقه‌ای برخی از مصاحبه‌شوندگان و مشکلات مشاهده و دسترسی به آثار، این تحقیق می‌تواند اطلاعات مفیدی را در زمینه طرح، نقش و رنگ قالی‌های واگیرهای یزد ارائه کند.

این پژوهش که بر روی طرح، نقش و رنگ قالی‌ها با توجه به آثار باقی‌مانده صورت گرفته اثبات می‌کند اولاً اسامی و نوع نقوش و رنگ‌های به کار رفته در رایج‌ترین قالی‌های واگیرهای یزد بومی بوده، ثانیاً به گونه‌ای با نمادهای مذهب، تاریخ، فرهنگ و اعتقادات مردمان این منطقه در ارتباط بوده است.

سیر تحوّل قالیبافی و ساختار فنی آن در استان یزد

قالیبافی پس از افول نساجی دستی، از مهم‌ترین مشاغل مردم استان یزد، به شمار می‌رفت. برخلاف اهمیت و جایگاه آن در

خراسان، نزدیک است" (ادواردز، ۱۳۶۸: ۴۶).

"اساس طرح هراتی و گونه‌ای از ماهی درهم عبارت است از دو (نقش) ماهی و گل‌گردی (معمولاً هشت‌پر) در میان آن. بدیهی است در دوره اسلامی ماهی‌ها به برگ شباهت یافته‌اند، زیرا در دوره اسلامی بر روی قالی و امثال آن نقش واقعی را از بین برده‌اند تا مبادا در نماز، سجده به آن نقش یا موجود جلوه کند، مخصوصاً اهل تسنن بر روی قالی‌ای که نقش واقعی انسان و حیوان داشته باشند نماز نمی‌گزارند." (حصوری، ۱۳۸۱: ۴۳)

«سیسیل ادواردز» این طرح و سردار جنگی را از طرح‌های غالب یزد نام می‌برد" (ادواردز، ۱۳۶۸: ۳۱۱) "که اکنون نمونه باقی‌مانده این قالی‌ها، بافت تولیدی «نیکوکار»^۵ است و در مساجد تاریخی یزد مانند «مسجد نظرکرده» (تصویر ۱) و «مسجد غریب» نگهداری می‌شود" (ابریشم، ۱۳۹۱).

"این طرح در یزد بیشتر با عنوان «گل و ماهی» به دلیل بزرگی گل نسبت به ماهی، و کمتر با عنوان «بندماهی» و «هراتی»^۶ کاربرد دارد" (مُندگاری،^۸ ۱۳۹۱). "این قالی را با رج‌شمار ۳۰ و معمولاً با هفت یا هشت رنگ می‌بافتند. این طرح بیشتر در زمینه و حاشیه سرمه‌ای اجرا شده و در مسجد و تکایا پهن می‌شد. شاید استفاده از این رنگ به این خاطر باشد که در محل‌های مذهبی رنگ سنگینی است" (رستگار و افروغ، ۱۳۸۹: ۱۱۹).

در برخی قالی‌ها، مانند آنچه در تصویر ۱ مشاهده می‌شود، بافنده تلاشی برای پنهان کردن نقش ماهی نداشته و حتی با نشان دادن آن به رنگ قرمز و ایجاد تالو با رنگ سفید در فلس‌های آن، به نقش ماهی تأکید ورزیده است. در میان دو ماهی گلی با ۱۶ پر وجود دارد که این ویژگی در نمونه‌های دیگر موجود در یزد دیده نشد.

تصویر ۱. قالی دستباف یزد با طرح هراتی، موجود در مسجد تاریخی نظرکرده یزد
عکس: منیره عطرگیران.

Fig.1. Yazd Handmade carpet with "Harati" pattern, Available in Nazarkardeh historical mosque in Yazd. Photo: Monireh Atrgiran.

به قدری بود که بازرگانان یزدی چندین نفر طراح و قالیباف را برای بافتن قالی از کرمان به یزد بردند، به طوری که در اندک مدتی قالی مخصوص یزد از بین رفت" (ادواردز، ۱۳۶۸: ۲۴۵)

ساختار فنی قالیبافی در استان مانند سایر مناطق فارسی‌باف است که از مهم‌ترین ویژگی‌های ساختار آن می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

– دار متداول در استان، دار عمودی گردان است. به جز شهرستان ابرکوه که در گذشته، قالیبافان از دار افقی بهره می‌برده‌اند. چله‌کشی نیز به روش فارسی صورت می‌گیرد و از اجزای اصلی دار، «سردار یا نوردبالا»، «زیردار یا نوردپایین» «گرت یا کجو» و «هاف» است. به علاوه از «پهنا، میتز یا متیت»، نیز برای ثابت نگهداشتن عرض قالی بافته شده، استفاده می‌شود.

– ابزار بافت قالی در یزد شامل «کلوزار یا دفتین»، «پاکی یا کاردک»، «برپاکی یا کارد» و «قیچی» است.

– شیرازه پیچی به روش متصل موازی بوده و هم‌زمان با بافت انجام می‌گیرد. گره متداول، گره فارسی یا نامتقارن بوده و استفاده از دو بود (ضخیم و نازک) به رنگ آبی رایج است. البته در گذشته سه بود و به رنگ قرمز نیز رایج بوده است. جنس تارها از پنبه و پودها از پنبه یا پشم بوده است (دهقان، ۱۳۸۵: ۶۵)

– رج‌شمار در استان یزد از ۳۵ تجاوز نمی‌کند. البته امروزه در موارد خاص و برای بافت قالی‌های تزئینی از رج‌شمارهای بالاتری نیز بهره می‌گیرند.

طرح‌های قالی‌های واگیره‌ای یزد

بیشتر طرح قالی‌هایی که از دوره قاجار و پس از آن در یزد رواج فراوان یافت، واگیره‌ای بودند. به دلیل آنکه هم هزینه طرح یا نقشه و بافت برای سفارش‌دهنده کمتر می‌شد و هم، بافندگانی که پیش از این در بافت پارچه (که مستلزم به طرح واگیره‌ای است) مهارت داشتند، در بافت قالی‌های واگیره‌ای نیز کمتر با مشکل نقشه‌خوانی روبرو می‌شدند. «گل و ماهی یا هراتی»، «سردار جنگی»، «امیر جنگی»، «احمد محمدآبادی»، «تال و خونچه» و «شرق لندن» از مهم‌ترین این طرح‌ها به شمار می‌رفت که ویژگی‌های آنها به شرح زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

طرح گل و ماهی (هراتی)

در گذشته قالی با طرح گل و ماهی یا هراتی از رایج‌ترین قالی‌ها در بین مردمان یزد به شمار می‌رفت. "طرح هراتی، طرحی است که از شرق ایران سرچشمه گرفته و به مرور زمان در پهنه ایران پرورده و تکمیل شده است" (نصیری، ۱۳۷۴: ۷۲). این طرح واگیره‌ای بوده که بافنده آن را در طول و عرض قالی تکرار می‌کرد و براساس سائز و بزرگی قالی، تعداد واگیره‌ها نیز تغییر پیدا می‌کرد. در بافت این طرح در یزد، از لچک و ترنج میانی خبری نبوده و معمولاً بدون لوزی بافته می‌شده که "از این جهت به قالی‌های بافته شده در

و یاد این نیاز هنگام نماز، دلیلی بر محبوبیت و رواج این طرح است.

طرح سردار جنگی

واگیره طرح قالی سردار جنگی نیز در طول و عرض قالی تکرار می‌شد، که از نمونه اولیه آن (از لحاظ طرح و نقشه) می‌توان به دو منبع اشاره کرد:

۱. آنچه در سایت قالی ایران به آن اشاره شده و تاریخ بافت آن را ۱۸۶۰ میلادی (۱۵۲ سال پیش، اوایل قاجار) ذکر می‌کند (تصویر ۲).

۲. تصویری از قالی‌های قدیمی بافته شده در یزد با عنوان سردار جنگی که در «تولیدی فرش دستباف نصیریانی»، حدود ۳۰ سال پیش احیا شده‌اند (تصویر ۳).

در این تصاویر، ترنج میانی با لبه حاشیه عرضی قالی مماس شده

در آیین مهرپرستی، مهر یا میترا به معنای عهد، پیمان، محبت و خورشید است و هفتمین ماه سال و روز شانزدهم هر ماه شمسی نیز به نام مهر نام‌گذاری شده است. به عبارت دیگر مهر واسطه بین آفریدگار و آفریدگان است (چیتی، ۱۳۸۲: ۳۴). با توجه به پیشینه تاریخی و مذهبی یزد و حضور آیین مهرپرستی، پیش از رواج دین زرتشتی در این دیار، عدد ۱۶ و کاربرد آن به صورت گل پر در قالی گل و ماهی می‌تواند اعتقاد مهری یزدیان را تأیید کند. از این دست نقوش می‌توان به ترنج گردان کاشیکاری سقف گنبد خانه مسجد جامع کبیر یزد اشاره کرد.

نقش ماهی و گل هشت‌پر از مهم‌ترین و پرکاربردترین نقوش به کار رفته در هنرهای بومی یزد به ویژه هنر سفالگری، زیلوبافی و النگوسازی به شمار می‌روند. به نظر نگارنده ثابت بودن رنگ سرمه‌ای برای زمینه این قالی، نشانی از آب برای حیات ماهیان است. کمبود آب، باران‌خواهی و تأکید بر تکرار آن به واسطه واگیرهای بودن طرح و در نهایت حضور این قالی زیر پای نمازگزاران

تصویر ۳. قالی ترنج‌دار، از مجموعه قالی‌های احیاء شده در یزد. مأخذ: فرش نصیریانی

Fig.3- Medallion carpet, Yazd Carpets Restored Collection. Source: Nasiriani carpet.

تصویر ۲. قالی ترنج‌دار، محل بافت: یزد. مأخذ: www.persianrugs.com

Fig.2. Medallion carpet, woven in Yazd. Source: www.persianrugs.com

جنگ آوری و شجاعت سردار جنگی مرتبط باشد، نظر قاطعی نمی‌توان ارایه کرد. چراکه در حال حاضر منبعی در رابطه با ویژگی‌های اولین طرح این قالی در دسترس نیست. در جدیدترین نمونه این طرح (تصویر ۵) "کمان‌های موجود در طرح، دو قاب را به هم مرتبط می‌کند و عملکردی مانند بازوبند دارد. در لابه‌لای آن گل‌های پنج پر و گل‌فرنگ دیده می‌شود و در حاشیه آن نیز مانند متن قالی، همان اسلیمی‌ها قاب‌ها را به هم متصل می‌کنند" (رستگار و افروغ، ۱۳۸۹). اگر به گونه‌ای دقیق‌تر به طرح‌های ارایه شده در این قالی‌ها بنگریم شاهد خواهیم بود که نقوش به کار رفته در آنها ثابت است؛ لیکن طراحان با تغییر اندازه، جایابی یا گسترش نقوش و تداخل آنها در یکدیگر، نمونه‌های متنوعی از این قالی را طی زمان‌های متوالی ارایه کرده‌اند.

طرح امیر جنگی

طرح امیر جنگی متشکل است از واگیره‌ای که در طول و عرض قالی تکرار می‌شود. این طرح دارای قاب‌هایی با رنگ یکسان و

تصویر ۵. قالی با طرح سردار جنگی. عکس: آرشیو تصاویر قالی‌های دستباف احیاء شده قالی نصیریانی در یزد.

Fig.5. carpet with "Sardar-e Jangi" pattern, Source: photo archive of Nasiriani Restored Handmade Carpets in Yazd.

است. "حاشیه پهن آن با گل‌های بزرگ شاه عباسی (لوتوس)، از نشانه‌های اصیل بودن این طرح به شمار می‌رود" (مُندگاری، ۱۳۹۱) "نام این طرح، با «سردار نصیرخان بختیاری ملقب به سردار جنگ» که در سال ۱۹۰۸ میلادی (اواخر قاجار و اوایل پهلوی) به یزد وارد (دهقان، ۱۳۹۰) وی بعد از ورود، انجمن شد، در ارتباط است." ولایتی را منعقد کرد و اولین فرمانداری بود، که در یزد پرچم مشروطیت را برافراخت. از دیگر اقدامات اساسی سردار جنگ، بازگرداندن امنیت به راه‌های منتهی به یزد بود" (تشکری، ۱۳۷۷: ۲۳۹) طبق تحقیقات نگارنده، دو گمانه‌زنی در رابطه با نام این قالی وجود دارد: ۱. سردار جنگ، خود سفارش‌دهنده بافت این قالی در یزد بوده است. ۲. این قالی توسط مردم یزد به عنوان تشکر به سردار هدیه شده و به مرور زمان به نام سردار جنگ مزین شده است. تصویر ۴ نمونه‌ای دیگر از قالی سردار جنگی است و «آقای غفاری»^{۱۰} از تولیدکنندگان آن می‌گویند: "نقشه اصلی این قالی اولین بار حدود ۱۰۰ سال پیش بر روی پارچه نقاشی شد و تمام نقشه و حتی خطوط شطرنجی آن نیز با دست طراحی می‌شد" (غفاری، ۱۳۹۱) "سفارش‌دهندگان این طرح در گذشته، سرمایه‌داران بودند و حتی کهنه این قالی برایشان ارزشمند بود چنانچه برای صادرات، از کهنه آن بیشتر استقبال می‌شد. این قالی معمولاً در اندازه ۲۴ متری و با رج‌شمار ۲۸ یا ۲۹ بافته می‌شد" (مُندگاری، ۱۳۹۱) "متن این قالی دارای قاب‌های زیاد و رنگ‌های متنوع با قوس و کمان‌های زیادی است که شاید نماد کمان‌های جنگی و نیزه (در ارتباط با جنگ آوری نصیرخان) باشد" (وزیری‌فر، ۱۳۸۱: ۱۴ و ۱۵).

بدون شک نام این قالی با لقب سردار نصیرخان بختیاری در ارتباط است، لیکن از لحاظ هم‌نشینی نقوش و محتوای کلی طرح که با

تصویر ۴. قالی با طرح سردار جنگی، مجموعه آقای غفاری. عکس: منیره عطریان.

Fig.4. carpet with "Sardar-e Jangi" pattern, Mr. Ghaffari collection. Photo: Monireh Atrgiran.

اندازه‌های ۳×۴ و ۲/۵×۳/۵ بافته می‌شده است" (مُندگاری، ۱۳۹۱) فرم و ساختار اصلی نقوش و هم‌نشینی طرح، در تمام دوره‌ها حفظ شده و بیشترین تغییرات در رنگ آن اتفاق افتاده است. در قدیم از سرمه‌ای تند و فیروزه‌ای در متن استفاده می‌کردند و امروزه کرم آن محبوبیت بیشتری دارد. از بارزترین نقوش این طرح، شمسۀ هشت‌پر است که تعداد آن در متن (با در نظر گرفتن شمسه‌های نیمه و یک چهارم)، نیز به هشت عدد می‌رسد. با صرف نظر از جایگاه آن در نمادهای یزد مانند خورشید در هنرهای بومی یزد نیز اعم از تزیینات وابسته به معماری، نقوش تزیینی سفال، سوزن‌دوزی روی مخمل و ... کاربرد فراوانی داشته است.

طرح تال و خونچه

این قالی با طرح واگیره‌ای، متشکل از نقوش اصلی تال و خونچه است که در طول و عرض قالی تکرار می‌شود (تصویر ۹). به احتمال زیاد، این طرح از منطقه بختیاری به یزد آمده زیرا "دو روستا به نام‌های «طال‌خونچه» و «علی‌آباد» در منطقه شهرکرد، قالی‌های زیبایی متشکل از لوزی‌هایی کنگره‌ای که اطراف آن را گل‌های ریزی پر کرده‌اند، می‌بافتند". (احشمتی رضوی، ۱۳۸۹: ۴۳) این طرح در منطقه بختیاری با گره ترکی (متمقارن) و یک‌پود بافته می‌شده اما در یزد با گره فارسی (نامتمقارن) و دو پود رواج داشته است. یزدی‌ها از قدیم تا به امروز در مراسم ختم و روضه‌خوانی، از سینی‌های فلزی کوچکی به عنوان سینی چای یک‌نفره، برای پذیرایی از میهمانان استفاده می‌کنند که به «تال» شهرت دارد. در یک‌طرف سینی، استکان چای و در طرف دیگر قند، خرما و یا کیک قرار می‌گرفت. واژه «خوانچه» هم با مراسم «خوانچه بران» از دواج در ارتباط است. "این قالی را بیشتر برای صادرات یا جهیزیه نو عروسان می‌بافتند." (مُندگاری، ۱۳۹۱) به نظر نگارنده، کاربرد دو

یکنواخت است که به واسطهٔ بندهایی به هم متصل شده‌اند. ساختار کلی طرح و نقشهٔ آن از قالی سردار جنگی اقتباس شده و طبق تحقیقات میدانی نگارنده، مشهور است که این طرح توسط یکی از زبردستان سردار نصیربختیاری به بافندگان یزدی، سفارش داده شده تا به سردار جنگ هدیه داده شود. از همین رو، در طرح و رنگ از تنوع کمتری برخوردار است (تصویر ۶) "قالی امیرجنگی با زمینه‌های لاکه، مسی و سرمه‌ای و در سایزهای متفاوت و متنوعی بافته می‌شده است. امروزه تغییرات زیادی در طرح این قالی رخ داده است (تصویر ۷) به طوری که در نگاه اول شناخت آن به سختی امکان‌پذیر است و رنگ‌های آن ملایم و باب سلیقهٔ مشتری امروز انتخاب می‌شود" (مُندگاری، ۱۳۹۱)

طرح احمد محمدآبادی

این طرح که در زبان محلی یزد به «احمد مندبایی یا احمد مندوایی» نیز شهرت دارد، مانند دیگر طرح‌های رایج در یزد، واگیره‌ای است که واگیره آن ۱۶ بار در کل قالی تکرار می‌شود (تصویر ۸) نام این طرح از طراح و تولیدکننده یزدی آن یعنی «احمد حسیبی محمدآبادی» گرفته شده است. "او در روستای محمدآباد یزد، در خانواده‌ای هنرمند چشم به جهان گشود. وی در زمینهٔ هنر ید طولایی داشته و در حیطه‌های مختلفی از جمله جوراب‌بافی، نقاشی با ناخن، خطاطی و به ویژه در طراحی قالی مهارت زیادی داشت. کارگاه قالیبافی او در روستای محمدآباد بوده و به بافت قالی‌های بزرگ‌پارچه به خصوص قالی احمد محمدآبادی، مبادرت می‌ورزیده است" (حسینی، ۱۳۹۱).

"این قالی معمولاً در هفت‌رنگ، لاجوردی یا سرمه‌ای، لاکه، کرم یا سفید قهوه‌ای، دارچینی و فیروزه‌ای بافته شده است. فیروزه‌ای از رنگ‌های مهم قدیمی بوده که بعدها منسوخ شد. این قالی معمولاً در

تصویر ۷. نمونه امروزی قالی امیر جنگی، مجموعه آقای علی مُندگاری. عکس: منیره عطرگیران.

Fig.7. Modern sample of carpet with "Amir-e Jangi" pattern. Source: Mr. A. Mondehari Collection. Photo: Monireh Atrgiran.

تصویر ۶. قالی با طرح امیرجنگی موجود در اتحادیهٔ قالی دستباف استان یزد. عکس: منیره عطرگیران.

Fig.6. carpet with "Amir-e Jangi" pattern, Available in Yazd Province Handmade Carpet Union. Photo: Monireh Atrgiran.

تصویر ۸. قدیمی ترین نمونه طرح احمد محمدآبادی. مأخذ: اتحادیه قالی دستباف استان یزد.

Fig.8. The oldest sample of "Ahmad Mohammad Abadi" pattern.
Source: Yazd Province Handmade Carpet Union.

نقش تال (نمادی از غم) و خونچه (نمادی از شادی) در کنار هم، در یک قالی، می‌تواند با کاربرد آن در چهیزیه مرتبط باشد. ارتباطی چون: پذیرفتن استمرار شادی و غم‌های زندگی در کنار یکدیگر، که در قالب واگیرهای بودن قالی، بیان می‌شود. "این قالی بیشتر در سائیزه ۶ متری (۳×۳) و به ندرت سائیزه ۹ متری (۲/۵×۳/۵) آن بافته شده است. در قدیم زمینه‌های لاکه و سرمه‌ای و امروزه کرم آن محبوبیت دارد. معمولاً در ۷ رنگ بافته می‌شده که بعدها با ۹ رنگ بافته می‌شده و امروز، به تعداد ۱۰، ۱۲، ۱۷ و حتی ۱۸ رنگ هم، افزایش یافته است" (همان).

طرح شرق لندن

طرح شرق لندن طرحی واگیرهای است، که ۱۶ بار در طول و عرض قالی تکرار شده است. از جهت تعداد تکرار واگیرها، نقش ترنج هشت پر و تعداد هشت عددی کامل آن در زمینه به قالی احمد محمدآبادی و از جهت نوع بندها، یادآور کمان‌های به کار گرفته شده در طرح سردار جنگی است (تصویر ۱۰). "قالی شرق لندن در سائیزه‌های متنوعی از (۱×۱/۳۰) تا (۲/۵×۳/۵) و به سفارش شرکت «شرق لندن» در مناطقی از استان یزد مانند: مهریز، منطقه محمدآباد و روستای منشاد، در سه رنگ زمینه لاکه، کرم و سرمه‌ای بافته می‌شد. خامه‌های دستریسی که تولید آن در روستای «سانج» از توابع «شهرستان تفت» در یزد، صورت می‌گرفت، در شهرستان یزد نیز رنگرزی می‌شد. نظارت بر انجام این مراحل در یزد، بر عهده «اسفندیار یزدان‌پرستان»^{۱۲} بود. در نهایت این قالی‌ها از یزد به اصفهان فرستاده می‌شد تا در آنجا شسته و آماده شده به شرکتی به نام «شرق لندن» در لندن انگلستان فرستاده شود" (فرهمند^{۱۳}، ۱۳۹۱) در جدول ۱ هر طرح به طور مجزا به معرفی نقش و رنگ آن پرداخته می‌شود.

تصویر ۱۰. قالی دستباف یزد با طرح شرق لندن از مجموعه خصوصی آقای فریدون فرهمند. عکس: منیره عطرقیران.

Fig.10. Yazd handmade carpet with "Shargh-e Landan" pattern, Mr F. Farahmand Private Collection. Photo: Monireh Atrgiran.

تصویر ۹. قالی با طرح تال و خونچه. مأخذ: آرشیو تصاویر قالی‌های اتحادیه قالی دستباف استان یزد.

Fig.9. Carpet with "Tal o Khoncheh" pattern. Source: Yazd Province Handmade Carpet Union.

نتیجه‌گیری

رواج قالیبافی در استان یزد را باید مقارن با افول نساجی دستی (شعربافی) در دوره قاجار و گرایش نساجان (شعربافان) یزدی در همین زمان، به حرفه قالیبافی دانست. مراحل شکل‌گیری قالی در تمام این دوران و پس از آن، به شیوه مناطق فارسی‌باف، صورت می‌گرفت. اما ویژگی‌های خاص و بومی طرح، نقش یا رنگ برخی قالی‌های بافته شده در این دوران، آن را منحصر به یزد می‌کند. بررسی رایج‌ترین قالی‌های بافته شده در این دوران، نشان می‌دهد که این قالی‌ها دارای وجه مشترکی در واگیره‌ای بودن طرح هستند که از مهم‌ترین دلایل انتخاب آن می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. شعربافان یزدی به فنون واگیره بافی در پارچه مهارت داشتند.
 ۲. هزینه سفارش این گونه طرح‌ها، به دلیل کوچک بودن، برای سفارش‌دهندگان کمتر می‌شد (با توجه به اوضاع اقتصادی نابسامان آن زمان). طرح‌های گل و ماهی (هراتی)، سردار جنگی، امیر جنگی، احمد محمدآبادی، تال و خونچه و شرق لندن از مهم‌ترین و رایج‌ترین طرح قالی‌های واگیره‌ای این دوران به شمار می‌رفتند که علاوه بر واگیره‌ای بودن، دارای ویژگی‌هایی خاص و منحصر به فردی نیز بودند که آنها را با یزد پیوندی ناگسستنی می‌داد.

از این بررسی‌ها چنین نتیجه می‌شود که قالی‌های دستباف یزد متأثر از هنرهای سنتی و بومی یزد است که برای بافت آن از همه هنرها و نمادهای یزد، موجود در کاشیکاری، سفالگری، شعربافی و تزیینات بناهای تاریخی و ... در طرح، نقش و رنگ قالی‌ها استفاده شده است. بنابراین هنر قالیبافی نیز علاوه بر حرفه‌ای برای کسب درآمد، تجلیگاه افکار، نیازها، اعتقادات و حتی تاریخ یزد نیز بوده و این موضوع را اثبات می‌کند که پذیرش طرح برخی از این قالی‌ها (مانند تال و خونچه و گل و ماهی) از شهرهای دیگر و رواج و محبوبیت آن در بین مردمان یزد، تقلیدی محض و صرفاً راهی برای کسب درآمد نبوده است.

هنرمندان یزدی در ارایه ساختار طرح قالی‌های دستباف خود، از همه هنرهای سنتی یزد استفاده کرده‌اند تا ضمن تولید زیباترین قالی‌ها، نمادهای هنری، مذهبی و آیینی را که در طول سالیان دراز در فرهنگ غنی یزد جاری بوده را حفظ و معرفی کنند. وجود کارگاه‌های فعال در سراسر استان و تولید قالی‌های متنوع در گذشته، ضرورت حفاظت از این ارزش‌های فرهنگی را اکنون مطرح می‌سازد.

پژوهش‌های گسترده در این حوزه به عنوان یک ضرورت می‌تواند گام‌های مثبتی را در اشاعه هنرهای اصیل یزد برداشته و استانداردهای هنر قالیبافی یزد را که ریشه در فرهنگ غنی یزد دارد احیا کرده و در توسعه نسل‌های آینده مؤثر باشد. این پژوهش می‌تواند مؤسسات و مراکز علمی و هنری مرتبط با قالی‌های دستباف یزد را در حفظ، احیاء و ترویج طرح، رنگ و نقش قالی‌های استاندارد یزد با برگزاری نمایشگاه و همایش‌های علمی، کمک کند تا در سایه آن کارگاه‌های قالیبافی با حفظ استانداردهای بومی، میراث فرهنگ یزد را تداوم بخشند.

لذا چه بسا علاوه بر نمونه‌های بررسی شده در مقاله حاضر، قالی‌های دیگری هم که در یزد بافته شده‌اند از جنبه‌های گوناگون به فرهنگ، تاریخ و هنر یزد وابسته باشند. بنابراین پژوهش‌های گسترده و جهت‌دار بر روی قالی‌های بافته شده در این استان و معرفی آن به مسئولان و دست‌اندرکاران برای استانداردسازی قالی دستباف از بزرگ‌ترین اهدافی است که باید در آینده‌ای نه‌چندان دور به آن پرداخت. با معرفی و نمایش قالی‌های قدیمی یزد (توسط مسئولان) به تولیدکنندگان، بافندگان و تمام علاقمندان این هنر در قالب نمایشگاه‌های تخصصی، می‌توان در جهت فرهنگ‌سازی، تولید و درآمد بیشتر گام‌های بلندی برداشت و از فراموشی آن جلوگیری کرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. Gouveia
۲. Sir John malcom
۳. مهندس علی محمد دهقان منشادی از اساتید مرکز آموزشی علم و فرهنگ یزد
۴. نوعی تقلب در بافت قالی که باعث افت کیفیت قالی می‌شود
۵. تولیدکننده قالی دستباف، حدود ۶۰ سال پیش
۶. عباس ابریشم از قدیمی‌ترین تولیدکنندگان بازار یزد
۷. نام هراتی هیچ ارتباطی با بخش هرات در شهرستان خاتم یزد ندارد و منظور همان هرات افغانستان است
۹. تولیدکننده و احیاکنندگان قالی‌های دستباف قدیمی در یزد ۸. تولیدکننده قالی دستباف با طرح امیر جنگی
۱۰. تولیدکننده قالی دستباف با طرح‌های سردار جنگی و احمد محمدآبادی در یزد
۱۱. خواهرزاده احمد محمدآبادی
۱۲. ناظر کیفی قالی‌های تولیدی برای کمپانی شرق لندن در یزد و تولیدکننده قالی دستباف به ویژه احمد محمدآبادی و سردار جنگی
۱۳. خواهر زاده اسفندیار یزدان‌پرستان

فهرست منابع

- ادواردز، سیسیل. ۱۳۶۸. *قالی ایران*. ت: مهین دخت صبا. تهران: فرهنگسرای یساولی.
- تشکری بافقی، علی اکبر. ۱۳۷۷. *مشروطیت در یزد از ورود اندیشه نوین تا کودتای سیدضیاءالدین طباطبایی (۱۲۹۹-۱۲۸۵ ه.ش)*. یزد: مرکز یزدشناسی.

- چیتی، منصور. ۱۳۸۲. نگرشی بر نمادهای تصویری سرو، پرند، ماهی و خورشید. فصلنامه فرهنگی پژوهشی فرهنگ یزد، (۱۶ و ۱۷): ۴۱-۲۹.
- حشمتی رضوی، فضل الله. ۱۳۸۹. تاریخ قالی (سیر تحول و تطوّر قالیبافی ایران). تهران: سمت.
- حصوری، علی. ۱۳۸۱. میانی طراحی سنتی در ایران. تهران: نشر چشمه.
- دهقان، علی محمد. ۱۳۸۵. جغرافیای بافت قالی استان یزد. یزد: سازمان صنعت، معدن و تجارت استان یزد.
- رستگار، نازنین السادات و محمد افروغ. ۱۳۸۹. زیبایی شناسی قالی یزد با نگاهی به طرح و نقش و رنگ. کتاب ماه هنر، (۴۷): ۱۲۴-۱۱۶.
- عطرگیران، منیره. ۱۳۹۱. بررسی سرگذشت احمد حسیبی محمدآبادی. مصاحبه با آقای حسینی.
- عطرگیران، منیره. ۱۳۹۱. بررسی قالی های تولیدی یزدان پرستان و شرق لندن. مصاحبه با آقای فریدون فرهمند.
- عطرگیران، منیره. ۱۳۹۱. بررسی قالی های سردار جنگی و امیر جنگی، مصاحبه با آقای غفاری، تابستان.
- عطرگیران، منیره. ۱۳۹۱. بررسی قالی های قدیم یزد، مصاحبه با آقای محمود مندگاری.
- عطرگیران، منیره. ۱۳۹۱. بررسی نقوش در قالی های سردار جنگی، مصاحبه با آقای حاج عباس ابریشم.
- عطرگیران، منیره. ۱۳۹۰. سرگذشت قالی دستباف در یزد، مصاحبه با آقای علی محمد دهقان منشادی.
- نصیری، محمدجواد. ۱۳۷۴. سیری در هنر قالیبافی ایران. تهران: مؤلف.
- وزیرفر، امیر عباس. ۱۳۸۱. کنکاشی در قالی یزد. ماهنامه قالی ایران، (۴۶): ۱۵-۱۴.

Reference list

- Antique carpets of yazd, (2009). Available from: www.persianrugs.com (sept 2009).
- Chti, M.(2003). Review of Cedar, Bird, Fish and Sun icons. *Yazd culture's cultural research journal*,(16-17): 29-41.
- Dehghan,A. M.(2005). *Geography of carpet weaving of Yazd*. Yazd: Yazd province organization of industry, mine and trade.
- Edvards, S.(1989). *Persian carpet*. Translated to Persian by Saba,M. Tehran: Yasavoli.
- Hasoori,A.(2002). *Ceremonial design catechism in Iran*. Tehran: Cheshme.
- Heshmati Razavi,F.(2010). *Carpet history*. Tehran: Samt.
- Nasiri, M.(1996). *Review of weaving carpet of Iran*. Tehran: Moallef.
- Rastegar,N And Afrogh,M.(2000). Yazd carpet aesthetics by design,pattern and color. *Ketab mah honar*,(147): 116-124.
- Tashakori bafghi,A. A.(1999). *Constitutionalism in Yazd, from entrance of new thought to Seid ziyae dine tabatbai coup(1906-2000)*. Yazd: Yazd center.
- Vazirifar, A. (2002). Research in yazd carpet. *Persian rug*, (46): 14-15.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Design, Pattern and Color of the most Common Vagirei¹ Yazd Carpets

Monireh Atrgiran*

Yousef Mansourzadeh**

Abstract

Yazd with its people, who love art, is one of the Iranian provinces located in desert. This province has played a prominent role in keeping the Iranian art identity during different time periods and through different artistic areas, as well as creating the lasting effects in the fields of handmade textiles (Sha'r weaving), traditional architecture, carpet weaving, pottery, etc. Therefore, the handmade carpet should not be neglected in this regard and the experts in this profession should take it into accurate consideration. Therefore, reviewing and gathering written literature about Yazd handmade carpets' design, color and pattern has not been considered by art experts and writers as it should be. Sometimes they have personalized the materials provided, as we can obviously see some flaws and heterogeneities in relation to the definitions, original design of carpets, forming patterns and even their correct names.

Handmade carpets will decay quickly if we do not keep them in a suitable environment, because they are made of natural materials. Handmade carpet identity as if unnoticed, may have the same fate. A lot of information about handmade carpet in Yazd such as: how carpet weaving initiated, the evolution, patterns and colors in handmade carpets of this region, the first designers and especially their motivation for design selections, is vanishing due to the death of original and folk art owners of this region. However, we can reach more complete results through further studying and searching in these fields as well as performing more extended field investigations particularly in rural areas (there may be some people who have information about the history of Yazd carpet). The present article is a study on the most varied designs of Vagirei carpets left in Yazd especially in private collections which are woven in Yazd since Qajar era.

The research studies and introduces the most important and most thriving carpets with their Vagirei designs in this era by using descriptive research method, citing the library resources, relying on social interview, observing the remained carpets and taking photographs of them. The article tries to investigate the onset of carpet weaving and its technical characteristics of texture and dyeing in the province. Furthermore, it is attempted as much as possible to identify its evolution and evolutionary process of its patterns, designs and colors which are now obsolete but had been common in Yazd before the arrival of Kerman and Kashan designs. By studying the technical features of Yazd handmade carpet weaving and dyeing of the past, it is concluded that the weaving stages, wooden scaffold of carpets, and instruments had been applied based on the style of Persian weaving regions. Stages and methods of dyeing were traditional and it had been carried out by using natural dyes such as madder, walnut skin, pomegranate skin, opopanax, mignonette, etc. Vagirei patterns such as "Gol va Mahi (Herati)", "Sardar Jangi", "Amir Jangi", "Ahmad Mohamad Abadai", "Tal va Khoncheh" and sometimes "Shargh e Landan" became more prevalent and popular among weavers and buyers in Yazd since Qajar era. All of them have coherent patterns, simple designs and beautiful colors which have made them more exceptional than carpets of other regions. Since some designs of these carpets like Sardar Jangi and Amir Jangi have not had a fixed design, pattern or color, therefore all kinds of carpets on these names which are woven in Yazd would be introduced. In terms of the appearance of the patterns and designs used in Yazd, we could state that all designs that have been considered for the carpet weaving were in the form of strips or Vagireh (small pattern repeated in the length and width of a carpet). This property might be in relation to having Vagireh designs applied in handmade cloths. So, selecting these kinds of designs is also associated with carpet weavers, because carpet weavers were the same handmade cloths weavers (Sha'r weaving), who turned to this profession (carpet Weaving) due to obsolescence of handmade cloth. The present article tries to understand the evolution of carpet weaving and technical structure of its weaving in Yazd province and study the most common Vagirei carpets. It also studies the varieties, features of designs and colors, differences and similarities and impacts of the styles of other areas on these carpets and then identifies the relationship and classification of patterns and colors used in carpets to the extent possible. This study, while acknowledging the indigenesness of the designs names, patterns types and their companion in carpets, shows that Yazdi artists benefited from all Yazd traditional and indigenous arts in their proposed designs, patterns and colors of their handmade carpets. Generally the structure of each carpet has a direct relationship with artistic, historical, and cultural symbols and religious beliefs of the people in this desert land. Collecting and compilation of such information can contribute to the more accurate introduction of the identity of Yazd native art into educational and artistic circles and also can lead those who are actively working on the scientific and technical research projects of Yazd province. In the present paper, it is tried to apply field investigations for data collection. In fact, unstated contents can be as motivations and ideas for artists, scientists, researchers and those who are particularly interested in knowing Yazd, to carry out more serious efforts in respect to the recognition and identification of Yazd handmade carpets.

Key word

Handmade carpet, Yazd, Design, Pattern, Vagire

*. M.A. in Art Research. Instructor at Payam Noor University, Yazd province. m.atrgiran@gmail.com

** Ph. D. in Curatorship. Faculty Member and Head of Museology Department in Higher Educational Centre for Cultural Heritage in Tehran. mansoorzade@yahoo.com

1. Vagire means to repeat a small pattern in the length and width of a carpet.